

*О.О. Крижановська
(м. Київ)*

КРІПАЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УКРАЇНІ (XVIII — перша половина XIX ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

У статті висвітлюється основні аспекти дослідження історії кріпацької інтелігенції України й аналізуються перспективи її вивчення вітчизняною історіографією.

Ключові слова: *кріпацька інтелігенція, історіографія, селенствознавство, освіта, мистецтво.*

В статье освещаются основные аспекты исследования истории крепостной интеллигенции Украины и анализируются перспективы ее изучения отечественной историографией.

Ключевые слова: *крепостная интеллигенция, историография, крестьяноведение, образование, искусство.*

The article deals with fundamental aspects of research into serf intelligentsia in Ukraine and prospects for its study of national historiography.

Keywords: *serfdom intellectuals, historiography, studies on the history of the peasants, education and the arts.*

Термін «кріпацька інтелігенція» не є для учених-істориків новим. Уперше вжитий у другій половині XIX ст., він був уведений до наукового обігу дослідниками початку XX ст.¹ і поступово став офіційно використовуватися в радянській історіографії² та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. На думку М. Курмачової, до складу цієї інтелігенції входили селяни різних категорій (поміщицькі, державні, монастирські), що оволоділи знаннями й присвятили своє життя науці, мистецтву, техніці тощо. Частині їх вдалося різними шляхами здобути волю й досягти тих чи інших висот на обраному шляху. Тих, хто присвятив себе навчанню дітей грамоті, на думку дослідниці, можна умовно відносити до складу кріпацької інтелігенції³. Проблема формування останньої як багатогранного та глибокого соціального явища цікавила дослідників уже з початку XX ст. Російський учений П. Сакулін пояснював її генезу зростаючою потребою поміщицьких господарств у представниках інтелігентних професій, знайомих з новітніми методами ведення господарства, навиків обслуговування сільськогосподарської техніки, а також здатних задовольнити найрізноманітніші потреби поміщиків. П. Сакулін визнавав: «Мало того, кріпацька маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Вся трагедія російського рабства втілилася в її долі.

Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя»⁴. Поява такого соціально-культурного явища оцінювалася ним не як випадкова; вона, за переконанням дослідника, «...мала зароджуватися вже тому, що у самих кріпаків була внутрішня потреба вирватися з п'їтьми й неволі. «Неприборкане прагнення до просвіти», за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед них, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, ніж пересічні селяни»⁵.

Автор підкреслював, що найбільший відсоток представників кріпацької інтелігенції становили актори і художники, які, незалежно від ступеня свого обдарування, змушені були витримувати на собі весь деспотизм поміщицької влади. П. Сакулін у своїй студії не просто висвітлив становище кріпацької інтелігенції, а й поставив питання психології кріпака-інтелігента, його духовних переживань. Кріпацька інтелігенція для дослідника самим фактом свого існування була живим й активним протестом проти кріпосного права.

У 20–30-х рр. ХХ ст. радянські історики продовжували досліджувати різні аспекти формування, становища та діяльності кріпацької інтелігенції. Чи не найчисельнішої групі її представників — акторам — присвячено історичний нарис М. Євреїнова⁶. Автор зібрав багатий фактичний матеріал з історії кріпацького театру й проаналізував життя та побут його акторів, зокрема, М. Щепкіна, творчість якого була тісно пов'язана з Україною. Однією з головних рис даної розвідки стала також виваженість оцінок стосунків між акторами-кріпаками та їх власниками: «...Правда, нерідкісними явищами були тут і гареми, і різки, і жорстокість. Але поряд із ними була й виключно важка та водночас надзвичайно почесна творча робота, спрямована до істинно художньої творчості»⁷. Завершив свою студію учений словами: «...Справедливість сьогоднішнього мудрого ранку вимагає визнання, що на нічному тлі кріпацьких відносин дореформеної Русі поміщицький театр, в його кращі роки, був радше світлим, аніж темним, явищем»⁸.

Важливі відомості стосовно кріпацької інтелігенції в Російській імперії, до складу якої входили й українські землі, містяться у праці Є. Коц⁹. На думку автора, найбільш раннім і поширеним типом кріпацького інтелігента був тип кріпака, здатного виконувати найрізноманітніші доручення, зокрема, управляти маєтком, залагоджувати справи в судових та адміністративних установах, навчати дітей пана початковій грамоті. У праці проаналізовано штат графа К. Розумовського в Батурині, що складався з 261 чоловіка. До його складу входило 14 музикантів, 18 співаків, 3 живописці, 1 підлікар, 2 геодезисти, 1 капельмейстер та ін.¹⁰

У 1938 р. вийшла студія проф. С. Безсонова, присвячена кріпацьким архітекторам, що стала яскравим прикладом сумлінного дослідження. Автор зібрав значний біографічний матеріал про архітекторів із кріпаків, з'ясував умови їх життя та побуту, а також висвітлив їх роль у розбудові поміщицьких садіб та ландшафтних парків і гідротехнічних споруд.

60–70-ті рр. XX ст. ознаменувалися виходом праць, присвячених окремим постатям кріпацьких інтелігентів.

Пострадянська історіографія представлена фундаментальним дослідженням В. Рубан¹¹. У роботі проаналізовано різноманітні сторони доробку митців-кріпаків — Д. Маляренка, батька й сина Землюкових, І. Шаповаленка, який 17 років провів разом зі своїм поміщиком, та І. Засідателя.

В узагальнюючому дослідженні з історії вітчизняного мистецтва¹² акцент поставлено на постаті художника-кріпака, яка є ключовою в мистецькому житті кінця XVIII — першої половини XIX ст. Зокрема, у праці представлена ціла плеяда малярів-«поміщицьких підданих»: І. Усенка, І. Шаповаленка, Г. Лапченка, І. Засідателя, К. Луценка та Д. Маляренка.

Значний інтерес представляє навчальний посібник П. Мірошніченка¹³, в якому простежено історію особистості селянина, підкреслено, що все відоме тому, переосмислювалось з допомогою традиції, релігії та власного розуму, що й було специфікою селянського світосприйняття (картини світу). Не можна не погодитись із запропонованою дослідником структурою соціального типу особистості патріархального селянина, що мала такі основні складові: здібності, соціальний статус, картина світу (коло знань і світогляд), самосвідомість, совість, інтереси та воля. Всі ці характеристики є достатніми для розвитку й функціонування особистості в суспільстві¹⁴.

Ученими-істориками глибоко і всебічно вивчалася не лише культура селянства¹⁵, а і його суспільна свідомість¹⁶ та світогляд¹⁷. Не було обійдено увагою науковців також рівень грамотності його представників¹⁸. Висвітлювався статус кріпацької інтелігенції та як і де саме вона мала нагоду здобути освіту.

Однак дослідження кріпацької інтелігенції в цілому¹⁹ й життя та творчості окремих її представників зокрема²⁰, а також відповідні генеалогічні дослідження²¹ стосуються головним чином, власне, Росії. Основні ж аспекти історії кріпацької інтелігенції на українських землях поки що не стали предметом узагальнюючих наукових розвідок, хоча її існування тут навряд чи може бути поставлене під сумнів. В Україні діяли численні поміщицькі театри, в яких нерідко грали актори-кріпаки. Так, досить значний для свого часу такий театр, в якому ставилися навіть класичні опери, діяв у с. Романове на Волині. Частина акторів його трупи отримала музичну освіту в Італії. Відомим на Україні став поміщицький театр у с. Спиридонова Буда на Чернігівщині, який з оперними та балетними виставами гастролював великими містами України й неодноразово виступав у Києві. Не менш ушлявленим був і театр в с. Качанівка на Чернігівщині, музикантів-кріпаків якого навчав видатний російський композитор М. Глінка. За межами України був широко відомий аматорський театр вельможі й державного діяча часів Катерини II Д. Трошинського, керівником та режисером якого з 1812 р. був батько Миколи Гоголя — Василь Гоголь-Яновський. Аматорами-акторами його трупи, поруч із дворянами, виступали й обдаровані селяни-кріпаки²².

У вітчизняній історіографії склалася парадоксальна ситуація. Термін «кріпацька інтелігенція» розшифровується тільки в одному енциклопедичному

виданні²³, а інформація про її представників в Україні, їх наукову та мистецьку діяльність поки що представлена лише короткими замітками у словниках та енциклопедичних виданнях, що вийшли у світ як у радянський період²⁴, так і в пострадянський²⁵, а також загальними дослідженнями з історії вітчизняного мистецтва²⁶ та бібліографічними і біографічними доробками, присвяченими життю і творчій діяльності таких представників кріпацької інтелігенції, як Тарас Шевченко²⁷, Микола Костомаров²⁸, Остап Вересай²⁹, Явдоха Зуїха³⁰, Лук'ян Кобилиця³¹, Дмитро Безперчий³² та ін. При наявності окремих досліджень, в яких висвітлювались життя й творчість кріпацьких інтелігентів, у них в той же час терміни «кріпацький інтелігент» та «кріпацька інтелігенція» не вживалися взагалі.

Отже, можна говорити про те, що у вітчизняній історіографії, з одного боку, визнавалось, що з середовища кріпаків вийшли академіки (Федір Солнцев, Тарас Шевченко), учений (Микола Костомаров), архітектори (Микола Аштоков (Ашитков), Микола Бонч-Бруєвич, Олексій Горностаєв), художники (Дмитро Безперчий, Іван Гродницький, Мойсей Диков), кобзарі (Павло Братиця, Остап Вересай, Гнат Гончаренко), іконописець (Василь Бібиков), мозаїчист (Іван Бурухін) та актори (Григорій Виходцев, Михайло Щепкін), внесок яких у розвиток вітчизняної культури був досить значним. З іншого ж, — сама тема кріпацької інтелігенції та діяльності її представників протягом тривалого часу не вписувалась у контекст розвідок у сфері вітчизняної історії та культури. Навіть у наукових студіях, присвячених історії інтелігенції в Україні, кріпацька інтелігенція практично не розглядалася як одне з джерел формування інтелігенції. Історія останньої в цілому висвітлювалась у них в період формування різночинців та різночинної інтелігенції, до складу якої практично не включалися вихідці з кріпаків, і починаючи з другої половини ХІХ ст., тобто вже в період після скасування кріпосного права³³. Спроби філософського ж осмислення української інтелігенції³⁴ нерідко випускають із поля зору конкретно-історичний аспект її формування та структури.

Дослідження ж історії сільської інтелігенції також практично не зачіпають першої половини ХІХ ст.³⁵ і стосуються, головним чином, діяльності інтелігенції на селі, а не, власне, сільської, що не може дати всебічного уявлення стосовно генези інтелігенції з кріпаків, її формування і масштабів, еволюції та особистих зв'язків і професійної співпраці між окремими її представниками.

Тому можна говорити не лише про недостатньо ґрунтовне, всебічне та неупереджене висвітлення кріпацької інтелігенції в Україні, але й про відсутність чітко сформульованих методологічних засад відповідних наукових студій. Ряд положень радянської історіографії, на жаль, й досі не переглянуті з точки зору сучасних надбань, засад та підходів історичної науки.

Чи не головною причиною цього є те, що вітчизняна історична наука протягом ХХ ст. пережила дві методологічні й концептуальні революції, перша з яких пов'язана з буремними подіями 1917 р. та утворенням 30 грудня 1922 р. СРСР, а друга — зі здобуттям Україною 24 серпня 1991 р. незалежності. Обумовлене об'єктивними факторами прагнення багатьох дослідників відмежу-

ватися від ряду ідеологічних нашарувань та обмежень, а також певне відсторонення від російської історіографії на користь інтеграції вітчизняної історичної науки у контекст та напрямки європейської історіографії, призвели до часткової втрати орієнтирів подальшого розвитку історичних досліджень в Україні. Крім того, одним із наслідків кардинальних змін у підходах і методології даних студій стала їх залежність від політичних тенденцій та перипетій загальнодержавного масштабу, що призвело до контрастного характеру багатьох праць. Подібна поляризація наукових праць нерідко призводила до того, що етапи історії селянства розглядалися з точки зору класової боротьби, а не еволюційного розвитку. Радянська історіографія висвітлювала становище селян, як таке, що визначалося загальною системою кріпосництва, котра була вкрай негативною й не надавала їм ніяких шансів на задоволення не лише найголовніших повсякденних матеріальних потреб, але й духовних та освітніх запитів і прагнень³⁶, і райдужними фарбами зображувала ті соціальні, економічні та культурні зміни в житті та побуті селян у радянські часи³⁷. Крім того, аналіз джерел з історії селянства проводився однобоко, головним чином, у сфері соціальної. Так, скарги та клопотання селян розглядалися в основному як одна з форм класової боротьби³⁸ і практично не аналізувались як джерело, здатне дати уявлення про рівень грамотності й освіченості селян-кріпаків та їх менталітет. Також, на жаль, радянський період відзначився тим, що історичні, літературознавчі й етнографічні студії велися майже завжди паралельно, і рідко пересікалися в міждисциплінарних студіях³⁹.

Для пострадянської ж вітчизняної історіографії, відлік розвитку якої розпочався зі здобуттям Україною незалежності, характерний відходом від марксистсько-ленінських концептуальних штампів та ідеологічних і методологічних підходів, завдяки чому селянствознавчі студії позбавились апологетики колгоспного ладу, і набули водночас трагедійності й оптимістичних рис⁴⁰. При цьому, на жаль, не відбулося переходу від характерного для радянської історіографії матеріалістичного характеру наукових студій, який нерідко не враховував взаємодію між повсякденним життям людей та їх духовними й релігійними прагненнями і запитамі та рівнем їх освіти і культури.

І якщо російській історіографії вдалося подолати ідеологічну та методологічну кризи, що виникли внаслідок неодноразових і кардинальних політичних зрушень, — дослідження кріпосної інтелігенції в Росії, що проводилися як в дореволюційній⁴¹, так і в радянській періоди⁴², знайшли різнопланове продовження й сьогодні⁴³, то в Україні, на жаль, дослідження кріпацької інтелігенції не знайшли масштабного продовження.

Таким чином, можна вважати, що вітчизняна історіографія даної проблеми є не лише уривчастою, але й відзначається певною суперечливістю. Одночасно з визнанням тої ролі, яку відіграли кріпацькі інтелігенти у розвитку вітчизняної науки та культури (Явдоху Зуїха⁴⁴, Микола Костомаров⁴⁵ і Тарас Шевченко⁴⁶), саме кріпосне селянство розглядалося, згідно з неподоланими й нині традиціями трактування історичних подій та явищ радянською наукою, як в основній масі неграмотне, безправне та позбавлене можливості як отримати достойну освіту,

так і зламати рамки свого підневільного стану й досягти успіху на ниві науки та культури.

Ще однією тенденцією, характерною для вітчизняного селянствознавства, стало, як уже зазначалося, паралельне існування власне історичних та етнографічних студій, що не може не впливати на проведення досліджень з історії кріпацької інтелігенції. Міждисциплінарний же підхід, що передбачає комплексне вивчення життя селян, в якому б враховувався духовний фактор (менталітет селян, вивчення народної релігійності та її впливу на господарське і економічне життя й побут) здатний відкрити перед ученими-селянствознавцями нові горизонти. Адже, наприклад, поряд із фольклорними прислів'ями та приказками у селянському середовищі побутують й влучні образні вислови літературного походження. Чимало прислів'їв поширилося з творів О. Грибоєдова, І. Крилова, О. Пушкіна, І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка та інших письменників і поетів⁴⁷. Зокрема, з'ясування шляхів, якими книги потрапляли до селян, доступність й різноманітність літератури, що читалася ними, та ставлення селян до грамоти й освіти значною мірою допоможуть у висвітленні генези та еволюції кріпацької інтелігенції. Також дослідження повсякденного життя та побуту селян не лише в етнографічному, а й в історичному контексті, сприятиме ґрунтовному вивченню системи цінностей в світогляді селян, завдяки чому можуть істотно розширитися можливості в зображенні того, що кріпацька інтелігенція не була випадковим й суто епізодичним явищем. Адже поява в кріпацькому середовищі таких геніїв, як Т. Шевченко, повинна була мати певне підґрунтя. Ще М. Драгоманов, полемізуючи з Б. Грінченком, який, виступаючи під псевдонімом «Вартовий», наголошував на ідейно-художньому самозародженні великого Кобзаря, цілком справедливо зазначав: «Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолюбство д. Вартовий наводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш його образованих словянських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясню цю чудненьку появу добродій Вартовий тим, що Шевченко був «геній, а геній завжди йде своїм шляхом й розрубує плутанину» і т.д. Отже тепер уже нігде нема погляду на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей. Історія вияснила, що генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті й в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всього й самого себе, як той штукарь, про котрого говориться в одній комедії, що він, мовляв, «из кулака всей публике букеты жертвовал»⁴⁸. Тому важливим видається всебічне дослідження тієї основи, яка так чи інакше вплинула на генезу кріпацької інтелігенції та її еволюцію. Але, на жаль, незважаючи на потребу переоцінки умов, в яких жили кріпацькі інтелігенти, їх здатності для духовного, освітнього та кар'єрного зростання, запропоновані літературознавцем та критиком Л. Хінкуловим про перегляд ряду концепцій й підходів, в тому числі й пов'язаних із висвітленням життя та творчості кріпацьких інтелігентів й аналізу їх спадку в історичному та соціальному контекстах⁴⁹, зроблена ним ще у радянські часи, тривалий час не знаходила відгуку. І лише пострадянська історіографія відзначилася окремими

працями⁵⁰ й статтями⁵¹, в яких розглядається питання грамотності та культури українського селянства.

Тимчасом можна говорити що ряд суттєвих факторів, які так чи інакше впливали на зародження та еволюцію кріпацької інтелігенції, заслуговують на всебічне й комплексне висвітлення. Першим із них є тісно пов'язані між собою духовні, освітні й естетичні запити самих селян. Зокрема, невід'ємною частиною селянського життя було прикрашання житла та найрізноманітніших предметів побуту, що відіграло значну роль у вихованні естетичних смаків селян, їх прагнення до краси й гармонії, без чого неможливе формування особистості кріпацьких інтелігентів.

Слід зазначити, що українські селяни досить високо цінували красу. Розписані дерев'яні вироби, поряд з ткацтвом, вишивкою та гончарством, відігравали істотну роль у житті селянської родини. Вони не лише задовольняли частину її економічних потреб та прикрашали помешкання, а й з дитинства виховували естетичні смаки і потреби. Селяни високо цінували гармонію й красу речей, що їх оточували, вважали їх невід'ємною частиною свого буття. Художні досягнення родини прирівнювалися в селі до економічних. Які рушники й килими прикрашали хату, наскільки красиво були розписані скрині, підготовлені батьками як частину посагу своєї дочки, які в хаті були картини й ікони, — все це обговорювалося нарівні з тим, скільки землі та яку саме худобу отримає юнак чи дівчина при одруженні. Нерідко вартість розписаних скринь прирівнювалася до вартості худоби, а вартість мальованих на дереві ікон — майже до вартості плуга⁵².

Саме тому серед українських селян було немало малярів. Активно розвивалося народне мистецтво, як релігійне⁵³, так і світське⁵⁴. Малярство, за переконанням М. Костомарова, було одною з перших сходинок, на яку підіймався селянин, коли його обдарування виводило його з землеробства. Маляр, зазвичай, був грамотним, адже його заняття стимулювало цікавість. Іконопис вимагав знання канонів зображення тих чи інших святих, а також орієнтування майстра не лише в житійній літературі — агіографії, а й у церковній літературі в цілому⁵⁵.

Цінували селяни також і грамотність, незважаючи на те, що отримання їх дітьми освіти було тісно пов'язане з втратою селянським господарством вкрай необхідних у ньому робочих рук. Народна мудрість підкреслювала: «Знання робить життя красним», «Ми бідні не тим, що нічого не маємо, а тим, що нічого не знаємо», «Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить», «Чого не вчився, того й не вмітиму», «Неук кує — коней псує», «Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати», «Чим більше науки, тим довші руки», «Грамота не хвороба, літ не збавить», «Учений іде, а неук слідом спотикається», «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш», «Не кайся рано встати, а замолоду вчитись», «Шануй учителя, як родителя», «За письменного трьох неписьменних дають, та й то не беруть», «Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень», «Хто грамоти вміє, той краще сіє», «Де грамотні люди, там біди не буде», «Хто пише та малює, той діток своїх годує»⁵⁶.

Знаючи ціну навчанню та грамоті, селяни добре розрізняли справді грамотного й ученого чоловіка від того, що лише хоче видаватися таким, чи ж навчився лише поверхнево: «Учений, а кобили не запряже», «Не всякий, хто читає, в читанні силу знає», «Не на користь книжку читать, коли вершки лише хапать», «Учився читать та писать, а вивчився співать та танцювать»⁵⁷.

Селяни любили й читати. Варто зазначити, що для селянської культури було характерним тісне взаємопроникнення писемності та літератури. Серед творів, які можна було знайти у селян, і котрі формували общинні чи особисті бібліотеки, істотну частину становили рукописні книги. Одночасно вказані рукописи створювалися на основі книжкової друкованої продукції попереднього періоду. Перепис книг, їх фрагментів чи ж підбірок з доступної літератури супроводжувався відбором різноманітних творів та уривків з них відповідно до інтересів і потреб селянина-переписувача або замовника, об'єднанням творів й фрагментів у збірники й межувала з літературним процесом⁵⁸. Серед рукописних книг, доступних селянам, були чисельні списки так званих «духовних віршів», — кант та псалм духовного та літературного походження⁵⁹. Значного поширення набули також переписані вірші Г. Сковороди⁶⁰.

Кріпакам були доступні книги для навчання й розширення кругозору, які діставалися їм різними шляхами. Так, кріпакові Грицьку книги та підручники давав поміщик, котрий отримав освіту в Харківському університеті⁶¹. Купувалися книги на сільських ярмарках. Саме так здобував їх ще у дитинстві Тарас Шевченко, під час чумакування з батьком⁶². На цих ярмарках можна було придбати збірники І. Прача, К. Трутовського, М. Цертлева та М. Максимовича⁶³.

Про любов селян до книг та причетність бодай частини їх до читання свідчить й те, що у Львівській картинній галереї зберігається датований ще XVIII ст. портрет селянина з книгою⁶⁴. У селянському середовищі розповсюджувалась література, зокрема, твори О. Пушкіна⁶⁵. Селяни впродовж тривалого часу займалися й книготоргівлею⁶⁶.

На жаль, поки недостатньо висвітлено питання впливу літератури та творів мистецтва на селян, їх менталітет та світогляд, а також відповідно — їх сприйняття. Так, із XVIII ст. написання портрета сприймалося не лише як особлива честь (власним портретом можна було нагородити підлеглого за службу; придбати зображення свого благодійника мав той, хто був йому чимось зобов'язаний. Можна було також замовити портрет героя на відзнаку його подвигів). Траплялося, що вплив на селян творів мистецтва, до яких належали й портрети, був дуже сильним. Так, коли у зв'язку з військовими потребами отаманові козацького Чорноморського (Кубанського) війська Харку Чепізі було дозволено вербувати до війська добровольців, то отаман наділив вербувальника своїм портретом. Зображення мало переконувати у тому, що вступити на військову службу запрошувала людина визначна, солідна і поважна. Загалом портрет виявив таку силу впливу, що єдиним засобом для поміщиків утримати своїх підданих до втечі на Кубань було захопити портрет та надійно його сховати.

Другим фактором, що впливав на зародження кріпацької інтелігенції та її еволюцію, була офіційна соціальна політика, а також ті принципи, що втілю-

валися у сфері народної освіти. Адже, щоб досягнути висот в літературній, науковій чи мистецькій діяльності, кріпаки повинні були не лише мати реальні можливості отримати відповідну освіту та часом досить таки значні кошти на навчання, в тому числі й за кордоном, але й, за умови отримання волі, знайти та реалізувати себе у новому соціальному статусі.

Варто зазначити, що невід'ємною частиною офіційної освітньої політики було заснування та підтримка діяльності саме таких навчальних закладів, в яких могли б навчатися селяни, в тому числі й кріпаки.

1803 р. було затверджено «Попередні правила народної освіти». Наступного ж року — видано указ, що санкціонував відкриття парафіяльних шкіл, які нерідко мали засновуватися з волі поміщиків.

За статутом цих закладів, який був затверджений Олександром I, 31 серпня 1807 р. міські та сільські парафіяльні школи поділялися на великі й малі та призначалися для навчання дітей із родин бідних шляхтичів, ремісників і селян. У розділі, що стосувався їх навчальної програми, містилися такі положення: § 7. Сини селян у вільний від роботи час повинні вчитися пересаджування і щеплення дерев, виготовлення належного хліборобського реманенту, надання першої допомоги хворій худобі, а дочки — ведення хатнього господарства. Одночасно діти мали вивчати напам'ять духовні пісні про домашні чесноти й огидність гріхів. § 8 стверджував: крім того, не забороняється селянським синам узимку навчатися наук, що викладаються в парафіяльних школах⁶⁷.

Навчальні заклади у регіоні утримувалися казенним коштом або ж за рахунок поміщиків чи духовенства. Вчителі парафіяльних шкіл на Правобережжі отримували плату, яка сягала 150 руб. сріблом. Підручники коштували від 6 грошей до 20 злотих, друкувалися вони на сірому папері, що знижувало їх вартість і робило більш доступними для селян, та не змінювалися, щоб не обтяжувати учнів зайвими витратами⁶⁸.

1828 р. Микола I запровадив «Правила для навчання селян». Передбачалося, що їх дітей у церковнопарафіяльних школах мали навчити читанню, письму, першим арифметичним діям та основам православ'я; саме ж навчання тривало 4–6 місяців⁶⁹.

У 1808–1812 рр. лише у Катеринославській губернії діяло 12 парафіяльних шкіл. 1812 р. було затверджено новий перелік міст і сіл, де мали засновуватися дані навчальні заклади. Тільки в одному Олександрівському повіті їх було заплановано відкрити у десяти селах. Кошти, необхідні для заснування та належного функціонування шкіл, а також відповідні приміщення, у регіоні надавалися безпосередньо сільськими громадами. Річне утримання учителя тут було меншим, аніж його колеги на Правобережжі, й сягало, згідно з указом Сенату, 50 руб.; помічники останнього призначалися з числа причетників, і мали отримувати за педагогічну працю 25 руб.

1842 р. вийшов закон про відкриття парафіяльних шкіл й у державних селах, у кожній відповідній громаді. Однак пізніше через брак коштів вони почали засновуватися по одній на волость. Селяни самі збирали гроші, необхідні для відкриття цих навчальних закладів, а вчителювали в них місцеві священики⁷⁰.

Також, згідно із законом, запроваджувалися такі державні навчальні заклади, як парафіяльні та повітові училища. Перші були підготовчою ланкою до останніх.

Існувало декілька типів парафіяльних навчальних закладів: школи грамоти (1 рік навчання), однокласні (2–3 роки) і двокласні (4–5 років). До їх навчальної програми входили Закон Божий, російська мова, чотири дії арифметики й «Коротка настанова із сільського домоводства, складу людського тіла і взагалі про засоби оберігання тіла»⁷¹.

Повітові ж мали відкриватися в кожному відповідному центрі та готувати майбутніх чиновників. Парафіяльних (початкових) училищ з'явилося п'ять: три — у Києві й по одному — у Сквирі та Василькові. Згодом такий же заклад був заснований і у Таращі. Одне повітове училище було відкрито в Києві (1833 р.). У 40-х рр. XIX ст. з'явилися державні писарські школи у деяких великих селах Київщини (Черняхіві, Браному Полі, Красятічах). Основним завданням цих навчальних закладів була підготовка волосних писарів⁷² і чиновників⁷³. Доступ у ці школи був відкритий й селянам⁷⁴.

Ставлення до справи організації підготовки писарів із селянського середовища було досить серйозним. Навчання дітей з православних родин доручалося священикам, обраним єпархіальними єпископами. Учні із родин інших віросповідань мали навчати духовні особи тієї конфесії, котру сповідувала їх сім'я, що знали російську мову, або направлялися до найближчого училища, заснованого у казенному маєтку чи у місті. На першому етапі підготовки кількість учнів не мала перевищувати дев'яти, щоб занадто велика їх кількість не позбавляла наставників реальної можливості приділяти належну увагу кожному з їх підопічних.

Тих, хто в майбутньому мав стати писарем, навчали Закону Божому, читати й писати російською та польською мовами, чотирьох правил арифметики, розрахунків за допомогою рахівниць. Навчання тривало 6–7 місяців. Загальний же строк його не мав перевищувати трьох років. Після завершення ж останнього випускників школи мали направляти на річну практику як учнів до канцелярій округних управлінь.

Навчання мало бути платним. Воно для кожного учня мало обходитися у 15 руб. сріблом, й додатково 3 руб. сріблом призначалося на книги та навчальні посібники.

Учні писарських шкіл мали носити спеціальну форму, що надсилалася, та мешкати в одного з місцевих селян, який погоджувався прийняти їх до себе за окрему плату. Ті ж з них, що мали можливість проживати вдома, мешкали у батьків⁷⁵.

На державному рівні втілювалася певна уніфікація навчання. Так, на початку на теренах Правобережної України, приєднаної до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, у місцевих парафіяльних школах навчання велося польською мовою. Після повстання 1831 р. відбулося їх реформування. У процесі інкорпорації краю до російського імперського простору польські школи поступилися місцем російським. Мовою навчання у них стала

російська. У підручниках, які використовувалися в навчальному процесі, йшлося переважно про життя та господарювання російського народу й не згадувалося про українців, їх історію, культуру, звичаї та господарство⁷⁶. Це пояснювалося владою необхідністю створення єдиного культурного простору у країні, до складу якої увійшли новоприєднані землі.

На формування реальних можливостей для селян, в тому числі й кріпаків, реалізувати свої освітні прагнення, впливала не лише офіційна політика. Досі не відбувся перегляд цілого спектра питань, пов'язаних з міжстановими відносинами на селі. Саме цими відносинами — між поміщиком та його селянами — значною мірою формувалась та атмосфера, яка або сприяла появі кріпацьких інтелігентів та реалізації їх культурних, освітніх та духовних прагнень, або ж тією чи іншою мірою їй перешкождала.

На жаль, сучасне селянствознавство не багате на студії, в яких би міжстанові відносини на селі висвітлювались би не у дусі протистояння, характерному для радянської історіографії, а розглядалися б всебічно. Адже нерідко вони відзначалися не лише конфронтацією прагнень та інтересів, але й співпрацею у ряді сфер життя та діяльності. Так, нерідко самі поміщики на місцях докладали значних зусиль, щоб дати своїм кріпакам не лише початкову освіту, чи опанування ними необхідних для належного функціонування маєтків ремісничих навиків, але й реалізації їх мистецьких обдарувань. Вони, траплялося, відправляли своїх кріпаків на навчання⁷⁷ — правильному веденню сільського господарства⁷⁸, ремеслам⁷⁹, або живопису⁸⁰.

У зв'язку з цим потребує всебічного висвітлення цілий комплекс питань, пов'язаних з тим, як реалізовували свої обдарування та прагнення кріпацькі інтелігенти. На жаль, і досі не встановлено не лише масштабів кріпацької інтелігенції, але й скільки її представників добилися висот на обраному шляху завдяки обставинам, що склалися, а скільки — всупереч їм. Адже, поряд із драматичними й, часом трагічними подіями в житті Семена Олійничука⁸¹, було водночас немало випадків, коли доля була досить прихильною до «поміщицьких підданих» й розвитку їх мистецьких обдарувань.

Так, портретист Іван Засідатель був відданий своїм паном Бржозовським в науку одному з живописців, який мешкав в Одесі. Обдарований хлопчик виявився настільки старанним учнем, що невдовзі перевершив свого учителя. Поміщик, переконавшись у талановитості свого кріпака, 1856 р. звернувся до губернатора з клопотанням про дозвіл відправити того на навчання й завершення мистецької освіти до Італії. Через деякий час, як частина посагу дочки свого поміщика, переходить до поміщиків Грохольських. З одним із синів свого нового пана, Тадеушем Грохольським (1839–1913), також художником, І. Засідатель відвідав Францію (Париж), Іспанію та Італію (Рим), де протягом кількох років вдосконалювався в живопису⁸².

Вдосконалював свою майстерність у Римі й Григорій Лапченко, автор полотен «Киянин сповіщає Претича про наближення до Києва печенігів», та «Купальниця», а також портрету «Сусанна». Позувала ж митцю у написанні ним цього портрету — його дружина-італійка Вікторія Кальдоні⁸³.

Саме завдяки своєму пану Т. Шевченко був законтракований на чотири роки навчатися живопису до художника з кріпаків Василя Ширяєва, а також отримав можливість з метою перемальовування статуй відвідувати Літній сад⁸⁴.

Сприятливо склалися обставини й для кріпацького художника Іллі Липина, який звернув на себе увагу не лише славетного Карла Брюллова, але й Товариства заохочення художників, завдяки чому він зміг закінчити Академію Художеств⁸⁵.

Важливим аспектом у дослідженні історії кріпацької інтелігенції є окреслення як внутрішнього, так і зовнішнього кола їх спілкування. Подібні дослідження можуть допомогти у висвітленні тих обставин, що вплинули на формування особистості її представників і тих шляхів, які були пройдені ними у своєму творчому зростанні. Так, наставник Тараса Шевченка, стихарний дячок с. Кирилівки Петро Федорович Богорський, не лише навчав юного Тараса книжкової премудрості, але й посприяв його спілкуванню з дияконом м. Лисянки, маляром, дяком с. Тарасовки, маляром с. Хлипновки та іншими грамотними людьми⁸⁶, що не могло не вплинути на формування смаків та естетичного, освітнього й духовного розвитку майбутнього великого поета і художника.

Крім того, кріпацькі інтелігенти не лише зустрічалися та спілкувалися між собою, а й активно співпрацювали. Так, завдяки Санкт-Петербурзькому купцю й книготорговцю Дмитру Кожанчикову, котрий займався видавничою справою, вийшли у світ «Кобзар» Т. Шевченка⁸⁷, до якого увійшли й твори поета періоду заслання, а також перші дванадцять томів двадцятитомника М. Костомарова «Исторические монографии и исследования»⁸⁸. Між науковцями, котрі обидва були вихідцями з кріпаків, виникали дискусії, що викликали досить широкий резонанс⁸⁹. Так, у 1859–1860 рр. розгорнулася полеміка з питання про походження Русі, в якій найактивнішу участь брали вчені-історики з кріпаків Михайло Погодін та Микола Костомаров. Початок дискусії було покладено виданням 1859 р. М. Погодіним книги «Нормандский период русской литературы», в якій стверджувалося, що варяги, яким приписувалося створення російської держави, були норманами зі Скандинавії. У відповідь, на початку наступного, 1860 р. М. Костомаров опублікував статтю «Начало Руси», в якій виступив проти норманської концепції, висунувши гіпотезу про литовське (жмудське) походження Русі. Вирішене спірне питання мало бути на публічному науковому диспуті, що і відбувся 19 березня 1860 р.⁹⁰

Кріпацькі інтелігенти нерідко листувалися⁹¹ й навіть досліджували життя та діяльність один одного⁹². Крім того, актуальним є мистецтвознавче дослідження спадку вихідців із кріпаків та аналіз чисельних щоденників, спогадів та автобіографій⁹³. Аналіз же зовнішнього кола спілкування кріпацьких інтелігентів сприятиме з'ясуванню ряду питань, пов'язаних з їх новим соціальним статусом, — зокрема стосовно гнучкості соціальних рамок суспільства в Російській імперії, сприйняттям кріпацьких інтелігентів в їх новому, більш високому, статусі, масштабу кріпацької інтелігенції та оцінці її місця та ролі в науковому та культурному житті XVIII — першої половини XIX ст. Адже тогочасні реалії дозволяли вихідцям з поміщицьких підданих досягати значних висот. Так,

звання академіка, що прирівнювалося табелем про ранги до штатського генерала, й передбачало отримання особистого дворянства, були удостоєні, зокрема, Федір Солнцев та Тарас Шевченко.

Тому важливим видається й дослідження не лише кріпацької інтелігенції України, але й її історії та діяльності її представників, пов'язаною з Україною. Приміром, першовидавцем «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке» Самійла Величка став визначний російський історик Михайло Петрович Погодін. Реставратором Софійського собору та автором розписів у Голосіївському монастирі в Києві був академік з кріпаків Федір Григорович Солнцев.

Вихідці з кріпаків, які були українцями за походженням, досягали значних висот у Росії. Серед таких кріпацьких інтелігентів визначне місце займав літературний критик, історик літератури, академік Петербурзької Академії Наук Олександр Васильович Нікітенко.

Практично недослідженими в вітчизняній історіографії є діяльність кріпацьких інтелігентів на духовній ниві, участь кріпаків у створенні садово-паркових комплексів.

Таким чином, вітчизняне селянствознавство постало перед необхідністю пошуків нових джерел й істотного розширення тематики досліджень, формування нових, сучасних підходів і концепцій до вивчення історії українського селянства й оновлення відповідного понятійного апарату. Всебічне, ґрунтовне та неупереджене висвітлення генези та еволюції кріпацької інтелігенції, її місця й ролі в духовному та культурному розвитку України, а також діяльності її представників не лише розширить спектр наукових студій у відповідній галузі, а й сприятиме більш глибокому розумінню вітчизняної соціальної історії та історії української культури.

¹ Сакулин П.Н. Крепостная интеллигенция // Великая реформа. Т. 3. — Москва, 1911. — С. 66–104.

² Курмачева М.Д. Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVII — начало XIX в. — Москва, 1963; Островский Г. Творчество крепостных художников XVIII — XIX вв. // Художник. — 1978. — № 3. — С. 42–50; Познанский В.В. Крепостная интеллигенция // Советская историческая энциклопедия. Т. 8: Кошала–Мальта. — Москва, 1965. — С. 65–68; Сивков К.И. Крепостные художники в селе Архангельском. Страницы истории крепостной интеллигенции начала XIX века // Исторические записки. — Москва, 1940. — Вып. 6. — С. 195–214; Его же. О судьбе крепостных художников села Архангельского // Там же. — Москва, 1951. — Вып. 38. — С. 230–252.

³ Курмачева М.Д. Указ. соч. — С. 5–6.

⁴ Сакулин П.Н. Указ. соч. — С. 69–70.

⁵ Там же. — С. 101.

⁶ Евреинов Н. Крепостные актеры. Популярный исторический очерк. — Ленинград, 1925.

⁷ Там же. — С. 124.

⁸ Там же. — С. 127.

⁹ Коц Е. Крепостная интеллигенция. — Ленинград, 1926.

¹⁰ Там же. — С. 24.

¹¹ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX — начала XX века. — К., 1990.

¹² Історія українського мистецтва. У 5 томах. — К., 2000.

¹³ Мирошниченко П.Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): Учебное пособие по народоведению для преподавателей средних школ и студентов вузов. — Донецк, 1999.

¹⁴ Там же. — С. 137.

¹⁵ Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. — Вологда, 1980; Громыко М.М. Культура русского крестьянства XVIII–XIX веков как предмет исторического исследования // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 39–60; Крестьянство Сибири XVIII — начала XX в. (Классовая борьба, общественное сознание и культура). — Новосибирск, 1975.

¹⁶ Камкин А.В. Некоторые черты правосознания государственных крестьян в XVIII в. // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. — Воронеж, 1983. — С. 96–103; Копанев А.А. Правотворчество и правосознание северного крестьянства в XVI–XVII вв. // Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. — Вологда, 1980. — С. 53–55; Крутиков В.И. Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении // Социально-политическое и правовое положение... — С. 177–185; Раскин Д.И. Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства) // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 180–182.

¹⁷ Покровский Н.Н. Социально-политические взгляды крестьян // Крестьянство Сибири в эпоху феодализма. — Новосибирск, 1982. — С. 444–452.

¹⁸ Воскобойникова Н.П. К вопросу о грамотности северного крестьянства в первой четверти XVIII в. // Вклад северного крестьянства... — С. 41–43; Раскин Д.И. Мирские челобитные монастырских крестьян первой половины XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1974. — № 6. — С. 175–185; Его же. Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (Материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства) // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 179–191.

¹⁹ Бескин А. Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1927; Безсонов С.В. Крепостные архитекторы. Опыт исторического исследования. Словарь крепостных архитекторов. — Москва, 1938; Геккель Е.В. Крепостная интеллигенция в России во второй половине XVIII — первой половине XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1953; Гроссман Л.П. Крепостные поэты. — Москва, 1926; Его же. Поэты крепостной поры. — Москва, 1926; Дедюхина В.С. К вопросу о роли крепостных мастеров в истории строительства дворцовой усадьбы XVIII в. (на примере Кусково и Останкино) // Вестник МГУ. — Серия 8. История. — 1981. — № 4; Дынин Т. Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1933; Евреинов Н.Н. Указ. соч.; Коц Е.С. Указ. соч.; Курмачева М.Д. Указ. соч.; Узунова Н.М. Из истории формирования крепостной интеллигенции: по материалам вотчинного архива Голицыных // Ежегодник государственного музея. — Москва, 1960.

²⁰ Абрамович Г.В. Крепостной поэт Иван Сибиряков // Вопросы истории. — 1969. — № 8; Аллатов М.В., Кулаков В.А. Н.И. Аргунов. — Москва, 1975; Брук Я. Иван Аргунов и крестьянская тема в русской живописи XVIII века // Искусство. — 1978. — № 2;

Валицкая А.П. Орест Кипренский в Петербурге. — Ленинград, 1981; Василий Андреевич Тропинин. Исследования, материалы. — Москва, 1982; *Виргинский В.С.* Черепановы. — Москва, 1957; *Данилова И.* Иван Аргунов. Русский крепостной художник XVIII в. — Москва–Ленинград, 1948; *Дмитриев А.А.* Ф.А. Волегов как историк Строгановых. — Пермь, 1884; *Елизарова Н.А.* Крепостная актриса Прасковья Иванова Ковалева. — Москва, 1969; *Замков Н.* Иван Иванович Варакин — поэт-крепостной конца XVIII и начала XIX в. // Русский библиофил. — Петроград, 1915. — Т. 6; К биографии крепостного актера А.В. Полякова // Исторический архив. — 1955. — № 5; *Калинина Т.А.* Общественно-педагогическая деятельность крепостной интеллигенции (Волеговы) // Проблемные вопросы истории, культуры, образования, экономики Северного Прикамья. — Березники, 1994; *Кислякова И.В.* Орест Кипренский: эпохи и герои. — Москва, 1982; Крепостная актриса / Сост. Н. Попова. — Санкт-Петербург–Калининград, 2001; Крепостной конституционалист в 1837 году // Красный архив. — 1924. — № 7; *Кузнецов А.Я.* В.Г. Вороблевский. Выдающийся деятель крепостного театра 1730–1797. К осмотру вводной выставки музея. — Москва, 1949; *Курмачева М.Д.* Крепостной интеллигент о Куликовской битве // Вопросы истории. — 1981. — № 1; *Лапина Л.* Федор Степанович Рокотов. — Москва, 1959; *Лисовский В.Г.* Андрей Воронихин. — Ленинград, 1971; *Маринчик П.Ф.* Недопетая песня. Необычная жизнь П.И. Жемчуговой. — Ленинград–Москва, 1965; *Медведева И.* Екатерина Семенова. Жизнь и творчество крепостной актрисы. — Москва, 1964; *Ремезов И.С.* Ярославский крестьянин-стихотворец Федор Никифорович Слепушкин. — Санкт-Петербург, 1872; *Терехин О.С.* Архитектор Андрей Воронихин. — Пермь, 1968.

²¹ *Колесников П.А.* Путешествие в родословие. — Вологда, 1997; *Худоярова Н.П.* Родословие крепостных художников Худояровых из Нижнего Тагила // Уральская родовая книга. Крестьянские фамилии. — Екатеринбург, 2000.

²² Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 3: Україна в період розкладу феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). — К., 1978. — С. 223–224.

²³ *Дзюба О.* Кріпацька інтелігенція // Українська радянська енциклопедія. В 12-ти тт. Т. 5. — К., 1980. — С. 529–530.

²⁴ Русские писатели. Биобиблиографический словарь. — Москва, 1971; Словник художників України. — К., 1973.

²⁵ *Большаков Л.Н.* Оренбургская Шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцати лет. — Оренбург, 1997; Видатні діячі України минулих століть. — К., 2001; *Коновалов Э.Г.* Словарь русских художников. Новый полный биографический. — Москва, 2008; Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992; *Ткаченко А.* Российские деятели украинского происхождения. История отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991). Энциклопедический словарь. — К., 1995; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990.

²⁶ *Жабороюк А.А.* Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині XIX століття. — К.–О., 1983; Історія українського мистецтва. У 5-ти тт. Т. 4. — К., 2006; *Рубан В.В.* Указ. соч. — К., 1990.

²⁷ *Бачинський Л.* Видання творів Т.Г. Шевченка в США. Бібліографічні матеріали. — Лондон, 1962; Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. — К., 1958; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.; *Брижницька С.* Життя і слово українця для українців. Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців за матеріалами книг вражень на його могилі. 1890–1926 рр. — К., 2000; *Її ж.* «Я не одинокий...». Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності укра-

інців (друга чверть XIX — середина 20-х рр. XX ст.). — К., 2006; Вічний, як народ. Сторінки до біографії Т.Г. Шевченка. — К., 1998; *Дзюба І.М.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К., 2008; Шевченко в Академії Художеств // Киевская старина. — 1892. — № 7.

²⁸ Апостол кращої долі України: невідомі листи М. Костомарова // Вісник АН України. — 1992. — № 6; Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. — К., 2003; *Захарченко В.А.* Архівні джерела до біографії М.І. Костомарова в ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР // Архіви України. — 1990. — № 3; *Киян О.І.* Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Український історичний журнал. — 1990. — № 4; Литературное наследие Н.И. Костомарова. — Санкт-Петербург, 1890; Микола Костомаров і проблема суспільного та культурного розвитку української нації. — Рівне, 1992; Микола Костомаров у вимірах сучасності: Збірник наукових праць. За матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Рівне, 2007; Нові сторінки з біографії М.І. Костомарова // Вісник Академії Наук УРСР. — 1972. — № 1; *Онищук С.М.* Микола Іванович Костомаров. Покажчик-персоналія. — К., 1993; *Пинчук Ю.А.* До оцінки наукової й громадської діяльності М.І. Костомарова // Український історичний журнал. — 1992. — № 3; *Його ж.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. — К., 2009; *Його ж.* Історик-антикварій Костомаров // Український історичний журнал. — 1992. — № 3; *Його ж.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової. Історіографічні нариси з доданням спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. — К., 2005; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. — К., 1992; *Смолій В.А.* Микола Костомаров: віхи життя і творчості. Енциклопедичний словник. — К., 2005; *Хлебников Л.М.* Сожженная диссертация // Вопросы истории. — 1965. — № 9; Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885). — К.–Донецк, 2001.

²⁹ *Варварцев М.М.* Остап Вересай у перших італійських публікаціях // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 57–60; Видатні діячі України минулих століть. — К., 2001; *Зорівчак Р.* Англійська преса про Остапа Вересая // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 179–180; Кобзарь Остап Вересай: его музыка и исполняемые им народные песни. — К., 1874; *Лавров Ф.* Кобзарі. — К., 1980; *Його ж.* Кобзар Остап Вересай. — К., 1955.

³⁰ *Горбунь О.* Феномен Явдохи Зуїхи та подвиг Гната Танцюри // Подолія. — 2002. — 27 лютого; *Дмитренко М.К.* Пісенний талант Явдохи Зуїхи // Народна творчість та етнографія. — 1980. — № 5; Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г. Танцюра. — К., 1965; *Присяжнюк Н., Горб Є.* Доля, що піснею стала // Комсомольське плем'я. — 1980. — 12 червня; *Танцюра Г.Т.* Записки збирача фольклору. — Вінниця, 2001; *Його ж.* Серцем вистраждане // Вінницька правда. — 1966. — 2 лютого; Явдоха Зуїха — визначна співачка слов'янського світу. До 150-річчя від дня народження Явдохи Зуїхи (Євдокії Микитівни Сивак). (1855–1935). Бібліографічний покажчик. — Вінниця, 2005.

³¹ *Брежньов Г.* Повесть про Лук'яна Кобилицю // Вільна Буковина. — 1941. — № 2; *Михайлина П.В., Романець О.С.* До 125-річчя селянського повстання під проводом Лук'яна Кобилиці // Український історичний журнал. — 1974. — № 5; *Шевченко Ф.П.* Лук'ян Кобилиця // Вісник Академії Наук УРСР. — 1951. — № 10; *Його ж.* Лук'ян Кобилиця // Книга для читання з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця XIX ст. — К., 1970.

³² *Чернова М.* Дмитро Іванович Безперчий. — К., 1963.

³³ Інтелігенція: суть, історичні дані, перспективи. Тези доповідей. Червень 1996 р. — Дніпропетровськ, 1996; Интеллигенция Советской Украины. Некоторые вопросы историографии и методологии исследования. — К., 1998; *Коляструк О.А.* Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. — Х., 2010; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–1930-х років. Соціальний портрет та історична доля. — К., Едмонтон, 1992; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах. — К., 1994; *Ткачова Л.І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. — К., 1985; Шип Н.А. Интеллигенция в Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. — К., 1991.

³⁴ *Бичко А., Бичко І.* Феномен української інтелігенції: спроба екзистенційного дослідження // Психологія і суспільство. — 2010. — № 1. — С. 8–63.

³⁵ *Андрушко В.* Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. — 1978. — Вип. 14. — С. 88–92; *Баран О.* Галицька сільська інтелігенція як культурний феномен (перша половина XX ст.) // Україна соборна: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 2, ч. 2. — С. 263–271; *Дудка В., Дудка Л.* Роль і місце сільської інтелігенції в аграрній революції 1917–1920 рр. // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2002. — Вип. 1 (2), ч. 1. — С. 181–186; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993; Сільська інтелігенція: поняття, дискурси й особливості дослідження в Україні // <http://politics.ellib.org.ua/pages-5234.html>; *Цьомра Т.* Поняття та дослідження «сільської інтелігенції» в радянській історіографії // Шістнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12–31 березня 2005 р. — Черкаси, 2006. — С. 45–50; *Йі ж.* Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу: дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2007; *Шамара С.* Духовенство в контексті досліджень з історії сільської інтелігенції Наддніпрянщини в кінці XIX — на початку XX ст. // Православ'я — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18–19 травня 2006 р.). — К., 2007. — С. 48–50; *Його ж.* Інтелігенція наддніпрянського села у творах українських письменників кінця XIX — початку XX ст. // Сімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 14–24 березня 2006 р. — Черкаси, 2007. — С. 29–31; *Його ж.* Сільська інтелігенція Наддніпрянської України у другій половині — на початку XX ст.: проблеми методології дослідження // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — Кіровоград, 2007. — Вип. 10. — С. 253–259; *Його ж.* Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008.

³⁶ *Тарас Шевченко.* Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. — К., 1964. — С. 3–4.

³⁷ *Гайдай І.С.* Подъем культуры крестьянства Украинской ССР в 1926–1929 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1962; Комунізм і побут. — К., 1963.

³⁸ *Литовская Т.Д.* Жалобы как форма классовой борьбы крепостного крестьянства Левобережной Украины в 1841–1860 гг. // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР. Вып. 3. — Днепропетровск, 1972. — С. 138–148; *Попова Р.С.* Жалобы и прошения помещичьих крестьян как своеобразная форма антикрепостнической борьбы в дореформенном селе Юга Украины (1841–1860 гг.) // Сборник статей Днепропетровского университета. — Днепропетровск, 1974. — Вып. 5. — С. 167–177.

³⁹ *Мирошниченко П.Я.* Народные пословицы, поговорки, приметы, загадки как источник по истории сознания крестьянства периода разложения и кризиса крепостничества. — Донецк, 1977; *Тищенко В.І.* Використання фольклору в оповіданнях і нарисах про Устима Кармалюка // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 1. — С. 24–29.

⁴⁰ Історія українського селянства. Нариси в двох томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 5.

⁴¹ *Бестужев К.* Крепостной театр. — Москва, 1913; *Дризен Н.В.* Покупка артистов // Столица и усадьба. — 1915. — № 29; *Его же.* К истории крепостного театра в России. Нарышкинские певчие // Там же. — 1914. — № 1; *Его же.* К истории крепостного театра. «Шкловский балет» // Там же. — 1914. — № 12/13; *Евреинов Н.Н.* Крепостные актеры. Исторический очерк. — Санкт-Петербург, 1911; *Сакулин П.Н.* Крепостная интеллигенция // Великая реформа. Т. 3. — Москва, 1911. — С. 66–104.

⁴² *Безсонов С.В.* Крепостные архитекторы. — Москва, 1938; *Бескин Э.* Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1927; *Виргинский В.С.* Творцы новой техники в крепостной России. Очерки жизни и деятельности выдающихся русских изобретателей XVIII — первой половины XIX в. — Москва, 1957; *Гроссман Л.П.* Крепостные поэты. — Москва, 1926; *Дынник Т.* Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1933; *Дедюхина В.С.* Указ. соч.; *Коган Л.А.* Крепостные вольнодумцы. — Москва, 1966; *Коц Е.С.* Крепостная интеллигенция. — Ленинград, 1926; *Елизарова Н.А.* Театры Шереметьевых. — Москва, 1944; *Курмачева М.Д.* Крепостная интеллигенция в России XVIII века // Вопросы истории. — 1979. — № 1; *Ее же.* Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII — начало XIX в. — Москва, 1963; *Ее же.* Крепостной интеллигент о Куликовской битве // Вопросы истории. — 1981. — № 1; *Ее же.* Об участии крепостной интеллигенции в Крестьянской войне 1773–1775 гг. // Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв.: проблемы, поиски, решения. — Москва, 1974.

⁴³ *Агафонова А.С.* Творчество крепостных как социокультурный феномен в художественной культуре России XVIII — первой половине XIX вв.: дис. ... канд. искусствоведения. — Москва, 2003; *Голохвастова Н.В.* Крепостные служащие в системе управления уральского горнозаводского имения в конце XVIII — первой половине XIX века на примере пермских вотчин Строгановых: дис. ... канд. ист. наук. — Пермь, 2001; *Калинина Т.А.* Общественно-педагогическая деятельность крепостной интеллигенции (Волеговы) // Проблемные вопросы истории, культуры, образования, экономики Северного Прикамья. — Березники, 1994. — С. 43–46; *Шестова Т.Ю.* Крепостная интеллигенция Урала в первой половине XIX в.: дис. ... канд. ист. наук. — Пермь, 1995.

⁴⁴ Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 219.

⁴⁵ Там само. — С. 243–244.

⁴⁶ Там само. — С. 396–397.

⁴⁷ *Бобкова В.* Мудрість народного слова // Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1963. — С. 5.

⁴⁸ *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці у 2-х тт. Т. 1. — К., 1970. — С. 449–450.

⁴⁹ *Хінкулов Л.* Тарас Шевченко і його сучасники. Етюди до біографії. — К., 1962. — С. 6–9.

⁵⁰ *Мирошниченко П.Я.* Указ. соч.

⁵¹ *Голин Р.* «Напиши хоч єдно слово своє рученьков...»: листування селян Дрогобиччини і стереотипи народної культури кінця XIX — початку XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2009. — Вип. 13. — С. 351–361; *Його ж.* «И с сущого

серця и с души»: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне значення // Діалектологічні студії. 4: школи, постаті, проблеми. — Л., 2004. — С. 332–352.

⁵² Орел Л. Мальоване дерево. Наївний живопис українського села. — К., 2003. — С. 13.

⁵³ Попова Л.Н. К постановке вопроса о народной иконописи центральной и Левобережной Украины XIX века // Вестник Ленинградского университета. Выпуск 4. История, язык, литература. — 1985. — № 23. — С. 82–84; *Ее же*. Народная икона и церковь // Наука и религия. — 1985. — № 10. — С. 39–41.

⁵⁴ Рубан В.В. Взаємозв'язки народного і професіонального в українському портретному живописі першої половини XIX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1984. — № 4. — С. 47–53.

⁵⁵ Костомаров Н. Воспоминания о двух малярах // Основа. — 1861. — № 4. — С. 44–45.

⁵⁶ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. — К., 1963. — С. 277–283.

⁵⁷ Там само. — С. 282.

⁵⁸ Там само. — С. 178.

⁵⁹ Хінкулов Л. Тарас Шевченко і його сучасники... — С. 19–21.

⁶⁰ Там само. — С. 18–19.

⁶¹ Костомаров Н. Воспоминания о двух малярах. — С. 44–46.

⁶² Яшовський М. Спомин про Т. Шевченка, з 1959 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Л., 1917. — Тт. 119/120. — С. 79.

⁶³ Хінкулов Л. Тарас Шевченко і його сучасники... — С. 23.

⁶⁴ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969. — С. 140–141.

⁶⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДАК України), ф. 2052, оп. 1, спр. 1285.

⁶⁶ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 730, арк. 6 зв.; спр. 699, арк. 40–41.

⁶⁷ Цит. за: Сірополко С. Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 327.

⁶⁸ Вільшанська О.Л. Культура українського села // Історія українського селянства. Нариси в 2-х тт. Т. 1. — К., 2006. — С. 341.

⁶⁹ Там само. — С. 340.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/a--PRIKHODSKIE_UTCHILISCHA.

⁷² ЦДАК України, ф. 127, оп. 705, спр. 1208.

⁷³ Перерва В. Вказ. праця. — С. 15.

⁷⁴ ЦДАК України, ф. 127, оп. 705, спр. 1208, арк. 2.

⁷⁵ Там само, арк. 1–2.

⁷⁶ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 2003. — С. 65.

⁷⁷ ЦДАК України, ф. 1475, спр. 1422.

⁷⁸ Там само, ф. 2053, спр. 89; ф. 2053, спр. 229.

⁷⁹ Там само, ф. 1475, спр. 1399; спр. 1250.

⁸⁰ Там само, ф. 908, оп. 1, спр. 112, арк. 196.

⁸¹ Дробчак Г.Ю. До біографії селянина-вільнодумця С.М. Олійничука // Український історичний журнал. — 1973. — № 8. — С. 120–126; Ковмір Ю.О. Семен Олійничук // Там само. — 1963. — № 6. — С. 102–105; Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX століття. — К., 1939. — С. 162–163.

- ⁸² Історія українського мистецтва. У 5-ти тт. Т. 4. — К., 2006. — С. 154–155.
- ⁸³ Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 351.
- ⁸⁴ Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах... — С. 4.
- ⁸⁵ Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. — К., 1984. — С. 291.
- ⁸⁶ Лебединцев П. пр. Тарас Григорьевич Шевченко // Киевская старина. — 1882. — № 9. — С. 562.
- ⁸⁷ Шевченко Т.Г. Кобзарь. — Санкт-Петербург, 1867.
- ⁸⁸ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. В 20-ти тт. Тт. 1–2. — Санкт-Петербург, 1863; Т. 3. — Санкт-Петербург, 1867; Тт. 4–8. — Санкт-Петербург, 1868; Тт. 9–11. — Санкт-Петербург, 1870; Т. 12. — Санкт-Петербург, 1872.
- ⁸⁹ Чернышевский Н.Г. Замечание на «Последнее слово г. Погодину» г. Костомарова // Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах. — Т. 7: Статьи и рецензии. — Москва, 1950. — С. 296–299.
- ⁹⁰ Там же. — С. 1019.
- ⁹¹ Так, неодноразово видавалися листи Тараса Шевченка до Михайла Щепкіна // Киевская старина. — 1885. — № 2. — С. 334–338; 1898. — № 2. — С. 208–209; Яворницький Д.І. Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. — Катеринослав, 1909. — С. 47.
- ⁹² Николайчик Ф. Памяти Н.И. Костомарова. Краткий биографический очерк Н.И. Костомарова. Библиографический указатель сочинений Н.И. Костомарова // Киевская старина. — 1885. — № 5. — С. II–XXV.
- ⁹³ Жизнь поэта-крестьянина С.Д. Дрожжина, описанная им самим, и избранные стихотворения. — Москва, 1915; Зайцев И.К. Воспоминания старого учителя // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 59–60; Из воспоминаний отшельника К-ской пустыни // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 717–760; Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах. — С. 44–56; Его же. Воспоминания о Д.Е. Кожанчикове // Новое время. — 1877. — № 652; Его же. Автобиография. — К., 2007; Його ж. Споминки про Тараса Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 145–148; Никитенко А.В. Записки и дневник (1826–1877). В 3-х тт. — Санкт-Петербург, 1893; Савченко И. Отрывок из записок бывшего крепостного // Киевская старина. — 1899. — № 8; Шевченко В. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 26–36.